

YEVGENİ ZAMYATIN'IN DISTOPYASINDA 'BEN', 'BİZ' VE 'ÖTEKİ' 'ME', 'WE' AND 'THE OTHER' IN YEVGENİ ZAMYATIN'S DISTOPIA

Yazar/Author

Fesun KOŞMAK

Doç. Dr., Eskişehir
Osmangazi Üniversitesi,
Karşılaştırmalı Edebiyat
Bölümü,

fkosmak@ogu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0157-
1238

Özet: Toplumda görülen değişimler ve aksaklıklar, eserlere malzeme olur ve eserlerde gerçek ile kurgu aynı zeminde buluşur. Bahsedilen bu zemin özellikle yazarların kalemiyle haritalarda yer almayan Antik çağlarda sitelerin, kentlerin, krallıkların, ülkelerin, modern dönemlerde ise toplulukların, adaların anlatılmasıyla vücut bulur. Hayatın olumsuzluklarına, bilim ve teknolojinin hızına, durdurulamaz gelişimine yetişemeyen ve gölgesinde sıkışan insan, mevcut hayattan daha karamsar ve karanlık düşüncelere yönelir. Bu yönelmelerin sonucunda yazın, 20. yüzyıldan itibaren ivme kazanan distopyalarda hayat bulur. Distopya, mevcut hayatın olumsuzluklarının karşıtlarıyla aktarılmasına, daha kötümser bir dünya portresinin çizilmesine, mevcut hayatın eleştirilmesine, yazarların hayali yerlere yolculuk etmelerine ve aynı şekilde okurlarını da bu yolculuğa eşlik ettirmelerine neden olur.

16. yüzyılda Thomas More'un *Ütopya* adlı eseri ile yazın hayatında yerini alan 'ütopya' kavramı, 20. yüzyılda Yevgeni Zamyatin'in *Biz* adlı eseriyle distopya kavramına evrilir. Bu nedenle çalışmada önce 'distopya' kavramı üzerinde durulacak ve ardından 'öteki' kavramına açıklık getirilecek, daha sonra ise çalışmanın ana gövdesini oluşturan Yevgeni Zamyatin'in *Biz* adlı eseri 'öteki' kavramı ekseninde ele alınacaktır. Çalışma metne dayalı inceleme yöntemiyle incelenecek ve eserde dikkat çeken 'öteki' kavramı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yevgeni Zamyatin, Ben, Biz, Öteki, Distopya

Abstract: Changes and disruptions seen in a society become material for works, and reality and fiction meet on the same ground in literary materials. The mentioned ground is embodied by the descriptions of sites, cities, kingdoms, countries in ancient times, and communities and islands in modern times, which are not included in the maps but with the pen of the authors. A person who cannot keep up with the speed and unstoppable development of life's negativities, science and technology, and is stuck in its shadow, tends to be more pessimistic and has dark thoughts than the current life. As a result of these trends, it comes to life in dystopias that have gained momentum in literature since the 20th century. With dystopian literature, conveying the negativities of the current life with its opposites and drawing a more pessimistic portrait of the world cause the current life to be criticized, the writers to travel to imaginary places and also to accompany their readers on this journey.

The concept of 'utopia', which took its place in the literary life with Thomas More's work called *Utopia* in the 16th century, evolved into the concept of dystopia in the 20th century with Yevgeni Zamyatin's work called *We*. For this reason, in the study, first the concept of 'dystopia' will be emphasized and then the concept of 'other' will be clarified. The study will be examined with the text-based analysis method and the concept of 'other', which draws attention in the works, will be underlined.

Keywords: Yevgeni Zamyatin, Me, We, The Other, Dystopia

Yevgeni Zamyatin'in Distopyasında 'Ben', 'Biz' ve 'Öteki'

Ütopyanın dikotomisi kabul edilen distopya, kelime olarak 18. yüzyılda ilk defa kullanılmış olsa da 20. yüzyılda yazın hayatında yerini alır ve ütopyanın önüne geçer. 20. yüzyılda yaşanan iki dünya savaşının, Adolf Hitler Dönemi'nin, Yahudi soykırımının, Bolşevik İhtilali'nin, Joseph Stalin Dönemi'nin ardından ütöpik bir dünyanın var olamayacağını ön

Geliş Tarihi/Received:

06.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted:

16.08.2022

Yayın Tarihi/Published:

15.12.2022

gören yazarlar distopya yazınına yönelirler. Ütopyanın karanlık yüzünü okuyucuya aktaran distopya gelecek hakkında bilgilendirmelere yer verir ve uyarılarda bulunur hem de gelişen teknolojinin yanlış yorumlanmasının eleştirisine değinir. "İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana teknolojik gözetim, bu kontrol mekanizmasını elinde bulunduran egemen ideolojiyi anlatan distopik romanlar ve onların çizdikleri dünya düzeni, özellikle 'gözetim' temasıyla tekrar gündeme gelmiş ve bu romanlara yenileri eklenmeye başlamıştır. Böyle bir ortamda oluşturulan distopyalar, bu sorunları görünür kılmak ve var olan yapıya farklı açılardan bakılmasını sağlamak amacıyla oluşturulan kurgulardan çok gerçeklere dönüşmeye başlamıştır."¹ Bilim ve gelişen teknoloji özellikle distopyada kontrol ve gözetim mekanizması ile birlikte kullanılır ve bu uygulama, insanların benliklerini yitirmelerine kadar uzanır.

Ütopyanın 20. yüzyıldaki kötü ikizi kabul edilen distopya, Gordin, Tilley ve Prakash'ın da ifade ettiği gibi ütopya benzer bir biçimde meyvelerini bilimkurgunun bereketli topraklarında vermekte, George Orwell'in 1984'ü, Yevgeni Zamyatin'in *Biz*'i ve Aldous Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya*'sında olduğu gibi siyasi kurmaca içinde de (özellikle de Sovyet Karştı kurmaca yazınında) serpilir.² Toplumda görülen aksaklıkları tespit eden ve sorunlara yönelen distopya yazarları, siyasal, sosyal, dinsel yaşamda görülen değişimleri dikkate alarak eserlerini oluştururlar ve dünyanın daha da kötüleşeceğine dair ipuçlarına eserlerinde yer verirler. "Distopik eserin genel olarak yazıldığı toplumdaki sıkıntılara ışık tuttuğu, toplumun aksayan yönlerini eleştirdiği, var olan sorunların düzeltilmezse nelere yol açabileceğini gösterdiği; öngörü sağladığı, empati, patos ve katarsis gibi duygular uyandırdığı ve okuyucuya deruni murakabe ve derin bakış açısı sayesinde kendi toplumuna eleştirel bakış açısı getirdiği kabul edilir."³ Toplumsal sorunlara ve aksaklıklara vurgu yapan distopya yazını mevcut hayatın sorunlarını dile getirmekle kalmaz, gelecek ile ilgili karamsar tablolar çizer ve okuyucuyu sarsarak gelecek ile ilgili uyarılarda bulunur.

Yevgeni Zamyatin'in *Biz* eseri, İkiyüzyıl Savaşı'nın ardından milattan sonra 26. yüzyılda yeşil duvarlarla çevrili ve benlik duygusunun yok edildiği, yerine 'biz' ifadesinin kabul gördüğü bir ülkenin kapılarını açar ve ütopya anlayışına farklı bir yön kazandırır. "Yazıldığı yıl itibariyle Birinci Dünya Savaşı'nın yeni bittiği, yaşanan yıkımın toplum üzerindeki etkisinin halen hissedildiği bir dönemi anlatmaktadır. Bireyin devlet aygıtı tarafından çevrelendiği, özgür iradesinin yok sayıldığı, düşünme yetisinin boğulmak istendiği bir dönemi resmetmektedir. Bununla birlikte, toplumun dizayn edilme çabası beraberinde 'yaratıcı' bir mühendislik getirmiştir. Bu 'yaratıcılık' insanları baskılamak adına onları camdan yapılmış evlere hapsederek, onları birey olarak değil de toplu bir şekilde hareket ettirme amacı gütmektedir."⁴

Eser, her bir kişiye verilen numaraları ve matematiksel yapı üzerine kurulu bir sistemi dile getirir ve eserin başlığında yer alan 'biz' ifadesiyle bireyselliğin tamamen yok sayıldığı yani 'ben' algısının tamamen ortadan kaldırıldığını vurgular. "Öteki kavramı bir gruba ait olmayan veya bazı temel şekillerde farklı olarak algılanan kişi, nesne veya daha genel anlamda varlıklar olarak tanımlanabilir. Örneğin, 'öteki' farklı bir ırk, milliyet, cinsel yönelim, köken, din, sosyal sınıf veya toplumsal cinsten biri olabilir. 'Ötekilik' genellikle 'biz' veya 'ben' olarak tanımlananlar tarafından inşa edilir. 'Onlar' veya nihayetinde 'öteki' olarak tanımlananlar için gerçek veya hayali bir farkı belirtir. Bu fark, bireylerin 'biz' veya 'onlar'ın parçası olmasına neden olur. Bununla birlikte, 'biz' veya 'onlar' ikileminin bir parçası olmak, genellikle ikincisini daha aşağı kılar çünkü birincisinin (yani 'ben' veya 'biz') sahip olduğu kimlik gibi niteliklerden yoksundurlar. Aşağı olan ötekileştirmenin en bilinen yolu olsa da, ötekinin değerli kılındığı örneklere de rastlamak mümkündür."⁵ Zamyatin'in bahsettiği bu ülkede toplum huzuru

bireysellik anlayışından arındırılmış, kişisel özgürlüklerden uzaklaştırılmış olarak aktarılır. “Her şeyin daha tam şekillenmediği, tek ses ve tek tip yönetimine geçilmediği, hazırlıkların yapılmaya başlandığı, totalitarizmin ayak seslerinin duyulduğu bir dönemde yazılan bu eser olacağı haber verircesine büyük bir öngörü içermektedir.”⁶ Yaşamın her alanına sızmış matematiksel yapı ve teknoloji, toplum düzeninin oluşmasına ve toplumun temelini ifade eder. Eserin başlarında büyük bir buluş olarak kabul edilen bilim ve teknolojinin ilerlemesi, daha sonraki sayfalarda kimliksizliği ön plana çıkarır.

Biz, yazar tarafından Rusça yazılır, ancak eser yasaklı listesinde yer aldığı için ülkesinde yayınlanması ancak 1988 yılında gerçekleşir. Eser, “[...] 1920’de yazılmış, Rusya’da yasaklanmış, 1924’te İngilizce olarak yayımlanmıştır.”⁷ Yazıldığı dilde yayınlanması için altmış sekiz yıl beklemek zorunda kalan eser, distopya yazınında örnek oluşturur ve genel özellikleri bakımından distopik yazına yönelen birçok yazara ilham verir. Eser, Rusça yazılmasına rağmen özgün dilinde yayınlanamaz ve farklı ülkelerde yayımlanır ve ün kazanır. Zamyatin’in eseri kendi ülkesinin dışında farklı ülkelerde farklı dillere çevirileriyle ön plana çıkar ve örnek metin olarak kabul görür.

Zamyatin’in kurguladığı toplumun her alanında gözetim ve denetim merkezli bir hayat vücut bulur. Bahsedilen bu gözetim tek bir kişi tarafından yapılır ve toplum sürekli denetim altında tutulur. “Duvarın içinde Tek Devlet, başkan Velinimet’in mutlak önderliğinde kusursuz matematik bir anlayışa göre büyük ve hatasız bir makineye benzetilerek şekillendirilmiştir. İnsanların çalıştığı ve yaşadığı tüm binalar camdan yapıldığından tüm kent büyük bir Panopticon’a benzemektedir.”⁸ Eserde her yerin ve herkesin gözetim altında tutulmasının sağlanabilmesi için evler ve tüm yaşam alanları şeffaf olarak yapılandırılır. Yazarın kurguladığı bu binaların biçimsel yapısı 18. yüzyılda İngiliz ahlak filozofu, yasa reformcusu Jeremy Bentham ve mimar kardeşi Samuel tarafından planları çizilen Panoptikon’dan esinlenerek inşa edilir. Dönemin İngiltere’indeki hukuk ve ceza teorisinin yetersizliğinin farkında olan Jeremy Bentham, yaşanan bu problemlere kayıtsız kalmayarak binanın tasarımı Samuel Bentham’a, tasarımın içinde yer alacak sistemin temelleri ise Jeremy Bentham’a ait, tamamı şeffaf olan ve gözetimi kolaylaştıran bir hapisane planlar. “Panoptikon kelimesi ‘pan’ ve ‘opticon’ olarak bilinen iki farklı sözcükten türetilmiştir. ‘Pan’ kelimesi bütün anlamına gelirken, ‘opticon’ kelimesi ise gözlemek anlamına gelir. Bu nedenle yapı yerine getireceği göreve uygun olarak ‘Bütünü Gözetlemek’ anlamına gelen Panoptikon adını alır.”⁹ Bentham kardeşlerinin hapisane olarak tasarladıkları bu bina anlayışı daha sonraki çalışmalarında Jeremy Bentham’ın belirttiğine göre “[...] çok sayıda insanın gözetim altında tutulmasının amaçlandığı binalar marifetiyle çevrelenemeyecek ya da denetlenemeyecek kadar geniş mekâna sahip olmayan, istisnasız bütün kurumlara uygulanabilir”¹⁰ Jeremy Bentham özellikle denetim ve gözetim altında tutulması gereken ortamlarda bu mimari yapı anlayışının çok uygun olabileceğini ve gerekliliğini savunur.

Edebi bir eserde ise Zamyatin’in *Biz* eserinde ilk defa dile getirilir. Her yerin ve herkesin gözetildiği bir yapının içinde matematiksel bir düzenin izlerine rastlanır ve izin / yasak üzerine kurulu bir düzen ön plana çıkar. “[...] ‘panoptikon’ kavramı, akıllı alanların tasarımında kullanılan akıllı teknolojilerin, insan hakları ve özgürlüklerini nasıl sağladığı ya da kısıtladığı açısından değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Gerçekten de, kamusal alanların hesaplama aracılı teknolojilerle katmanlaştırılmasının sonuçlarının ne olduğu daha da önemli hale gelmektedir.”¹¹ (Kaygısız, 2017: s.2076). *Biz* eserinde de bilim ve sürekli ilerleyen teknoloji camlarla örülü binalar içinde yaşanan hayatlarla birlikte gözler önüne serilir. Büyük bir fanusun içinde yaşam süren toplum, hiçbir şeyin hiç kimseden gizlenmediği, bireysel farklılıkların kabul görülmediği bir dünya ile

anlatılır. Bahsedilen toplumda herkes aynı düşünceye sahip ve hiç kimse yöneticilerin belirlediği kuralların dışına çıkmaz. Toplumda cinsel hayat, devlet tarafından verilen pembe biletlerle kontrol altında tutulur ve hayat, kapanmayan pencerelerin ve camdan duvarların izlenmesiyle anlatılır. Panoptikon'a benzetilen ülke, büyük bir hapishane hayatının yansıması olarak aktarılır, denetim ve gözetim ise eserin merkezine konumlandırılır.

Zamyatin'in eserinde dikkat çeken farklı anlatım tekniği ilk sayfadan itibaren dikkat çeker. Günlük niteliğinde yazılan kayıtlardan oluşan eserde kahramanların isimlerinin yerine rakamlar, sayılar, matematikte kullanılan belirli semboller, matematiksel işlemler kullanılır. Bu özelliklerin yanı sıra soyut ifadeler ya da duygular da yine aynı şekilde matematik terimlerle açıklanır. Eserin anlatıcısı kayıtları kaydeden D-503 ve Integral'i inşa eden başmühendis. "Ben, İntegral'i inşa eden D-503, Tek Devlet'in matematikçilerinden sadece biriyim. Benim sayılara alışık kalemim uyumlu seslerin ve kafiyelerin şarkısını yazmaya muktedir değildir. Ben yalnızca gördüklerimi, düşündüklerimi, daha doğrusu bizim düşündüklerimizi (tam da öyle: biz, hem izin verin kayıtlarımın başlığı da bu "BİZ" olsun) yazmayı deneyeceğim. Ama bu kayıtlar, ne de olsa bizim yaşamımızın, Tek Devlet'in matematiksel mükemmel yaşamının bir türevi olacaktır."¹² Eserde ana kahraman çok yönlü bir kişi olarak dikkat çeker ve şiir, felsefe, edebiyat gibi sanatın her alanı ile ilgilenir, tarihsel geçmiş ile ilgili bağını koparmayan biri olarak da sürekli atalarından bahseder ve özellikle geçmişte yapılan hataları dile getirir. "Atalarımız sonunda büyük bir bedel ödeyerek açlığın üstesinden geldiler: Büyük İkiyüzyıl Savaşı'ndan, şehir ile köy arasındaki savaştan bahsediyorum. Belki de vahşi Hıristiyanlar dini önyargılarından dolayı 'ekmekleri' için inatla savaşmışlardır. Ancak 35. yılda (Tek Devlet'in kurulmasından önce) şimdi yediğimiz petrol bazlı gıdamız icat edildi. Aslında yeryüzü nüfusunun sadece 0,2'si sağ kalabildi. Ama bu sayede bin yılların pisliğinden temizlenen dünyanın yüzü nasıl da parlamıştı."¹³

Eserin ilk sayfalarında D-403'ün kayıtlarından yola çıkarak toplumun refah ve huzur içinde bir hayat yaşadığı düşüncesi ortaya çıkar. "En yerleşik yaşam tarzının (bizimki) aynı zamanda en mükemmel yaşam tarzı (bizimki) olduğu sonucunu çıkartmak gerekmiyor mu? Ulusların, savaşların, ticaretin ve çeşitli Amerika'ların keşfinin yapıldığı tarih öncesi zamanlarda insanlar bir uçtan diğer uca koşuşturup dururlardı. Ama şimdi buna ne gerek var?"¹⁴ Yaşadığı toplumun kusursuzluğuna inan D-403, daha sonraki kayıtlarda toplumda görülen eksiklikleri art arda sıralanmasıyla dikkat çeker. Bahsedilen toplumun her alanına 'daire', 'kenar', 'eşkenar', 'çarpım', 'orantı', 'doğal sonuç' gibi matematik terimleri nüfuz eder ve duygular arka plana itilir. Matematikte görülen doğrular hayatın tamamında kabul edilir ve tek doğru vardır anlayışı hayatın dengesini oluşturur. "Her zaman olduğu gibi, Müzik Fabrikası bütün borazanlarıyla Tek Devlet Marşı'nı çalıyordu. Mavimsi üniformaların göğüslerine devletin bütün kadın ve erkeklere verdiği numaraları gösteren altın rozetlerini takmış olan Numaralar, yüzlerce, binlerce Numara, dörder kişilik sıralar halinde aynı tempoyla, müziğin ahengine uygun olarak yürüyordu. Ve ben, biz, dördümüz, bu kudretli insan seli içindeki sayısız dalgadan biriyim, biriyiz."¹⁵ Tek devletin 'biz' ifadesi altında birleştirdiği kişiler, itaatkâr biçimde komuta edilir. "Bu devlette herkes aynı üniformaları giyen birer numaradır, isimleri yoktur. Belirli bir düzen çerçevesinde hareket eden numaralar seri üretimden çıkmış robotlara benzer, birey olma özelliklerini yitirmişlerdir. Hiçbir farklılığı ve hareketi kabul etmeyen, herkesin herkesle aynı ve eş olduğu, matematiksel düzenin hüküm sürdüğü bir yaşamdır Tek Devlet'in sunduğu ve devam etmesini istediği."¹⁶

Rus yönetim biçimini gözlemleyen ve eleştiren Zamyatin, Amerikan makine mühendisi ve endüstriyel idare uzmanı Frederick Winslow Taylor'in çalışmalarından etkilenerek Taylorculuğu eserinde yer verir. "Taylor

hiç şüphesiz eski insanların en dâhisiydi. Aslında yöntemin tüm yaşama, her adıma, yirmi dört saate yayılmasını düşünememişti, kendi sistemini bir saatten yirmi dört saate kadar bütünleştirememiş. Kant adında biri hakkında kütüphaneler dolusu yazarken, on yüzyıl sonrasını görebilen, o kâhin Taylor'ı zar zor fark edebilmişler."¹⁷ Endüstriyel verimliliği artırmak için sistematik bir çalışmanın gerekliliği üzerinde duran Taylor'a göre, üretim süreci niteliksiz işçiler tarafından da yapılabilecek kadar küçük parçalara bölünerek hep aynı iş parçasını yaparak robotlaşacakları için yüksek verimle çalışabilir. Bu anlayıştan hareketle Zamyatin eserinde sürekli, aynı işleri yapan ve Tek Devlet tarafından belirlenmiş saatlerde hayatını dengeleyen insanları var eder.

Tek Devlet tarafından belirlenmiş saatte kalkan, belirlenmiş saatte evde olan ve yatan, aynı kıyafetleri giyen, ön görülen işlerde çalışan insanların aile olmalarına izin verilmez, uygun bulunan kişiler hamile kalabilir ve doğan çocuklar devlete ait olduğu için doğumdan hemen sonra anneden koparılır. "Kesinlikle bilimsel değil, vahşi hayvanlar gibi. Ve aynen vahşi hayvanlar gibi rastgele çocuk doğurdular. Bahçeciliği, tavukçuluğu, balıkçılığı (tüm bunları bildiklerine dair kesin verilere sahibiz) bilip de bu mantıksal merdivenin son basamağı olan çocuk yetiştiriciliğine ulaşmayı başaramamış olmaları, bizim kullandığımız Annelik ve Babalık Standartlarını akıl edememeleri komik değil mi?"¹⁸ Annelik ve babalık duygularının tamamen körleştirildiği toplum, eserde eski dönemde yaşayan kişilerin hayatları ile karşılaştırılarak sunulur ve şimdiki hayat örnek olarak görülür. Aile olma hakkının ellerinden alınmasının yanı sıra cinsel hayat da denetim altında tutulur.

Eve varınca çabucak büroya gittim, pembe biletimi nöbetçiye uzattım ve storları kapatma hakkı belgemi aldım. Bu hak sadece seks günleri için verilir. Yoksa bizler adeta panlıdayan havayla örülmüş gibi ve ilelebet ışıkla yıkanan şeffaf duvarlarımızın arasında her zaman herkesin görebileceği şekilde yaşarız. Birbirimizden saklayacak hiçbir şeyimiz yoktur. Bu durum Koruyucuların ağır ve yüce emeklerim kolaylaştırır. Başka türlü olursa, her şey olabilir. Antik çağdaki insanların açması hücre psikolojini o garip ve şeffaf olmayan evlerinin yaratmış olması mümkündür.¹⁹

Duyguların tamamen yok edildiği toplumda insanlar da makineleşir ve cinsel hayat kurallara bağlı kalınarak gerçekleştirilir. D-403, tarihsel bilgilere dayanarak eski dönemde yaşamış toplumları olumsuz yönde eleştirir ve eskide var olan anlayış ve düzeni yanlış olarak yorumlar. Mevcut hayatın yönetim biçimini diğer toplumlara bakarak üstün gören ana kahraman, eski ve yeni düzeni karşılaştırarak ele alır.

Bize kadar ulaşan anlatılara bakacak olursak, eski insanlar o zamanlarda 'dini törenlerinde' buna benzer bir deneyim yaşamışlardır. Ancak o insanlar saçma sapan, bilinemez tanrılarına taparlarken biz hiç de saçma olmayan, net bir şekilde bildiğimiz tanrıya tapıyoruz: onların tanrıları sonsuz, ıstıraplı arayışlardan başka hiçbir şey vermemiştir: onların tanrıları neden kendini kurban vermen gerektiğinden daha akılcasını düşünememiştir. Biz kendi Tanrımıza, Tek Devlet'imize, sakin, üzerinde etraflıca düşünülmüş, akılcı kurbanlar veriyoruz. Evet, bu Tek Devlet'e adanmış törensel bir liturji, İkiyüzyıl Savaşı'nın cefa dolu günleri ve yıllarının, tümün tekile, bütünün bireye galip gelişinin anıldığı çok büyük bir bayram.²⁰

Eserde ana kahraman yaşadığı toplumu çok yönlü ele alır ve eski ile yeni toplum düzeni hem siyasal yani yönetim biçimine açıklık getirir hem de dinsel yaşamına da değinir.

Eskilerin Tanrı'sı ve biz, bir masaran etrafında yan yanayız. Evet! Şeytan'ın kesin olarak hakkından gelme konusunda biz Tanrı'ya yardım ettik, ne de olsa insanlar yasaklan çiğnemeye ve zararlı özgürlüğün tadına bakmaları için teşvik eden oydu, yılan dilli olan o oldu. Biz ise çizmelerimizle başını ezdik: cart! Ve yine cennet hazır. Ve bizler yeniden Âdem ile Havva gibi saf ve günahsız. İyilik ve kötülük konusunda hiçbir karışıklığa yer yok. Her şey çok basit, cennetteki gibi, çocukçasına basit. İyilikçi, Makine, Küp, Gaz Çara, Koruyucular, tüm bunlar iyilik, tüm bunlar azametli, muhteşem, asil, yüce, kristal gibi berrak. Çünkü özgür olmamızı, yani mutluluğumuzu bunlar koruyorlar.²¹

Ana kahraman tuttuğu kayıtlarda eskiye ait olan tüm değerleri ve toplum yaşam biçimini eleştirel bir yaklaşım ile ele alırken kendi toplumundaki tüm değerlerini doğru olarak kabul görür, bunu yaparken de eskiye ait her şeyi ötekileştirir. "Çelik paslanır, antik çağlardaki Tanrı hata yapabilecek eski inşam yarattı, bununla da kendi hata yaptı. Çarpım tablosu antik çağdaki Tanrıdan daha bilge ve daha mutlaktır, hiçbir zaman, anlıyor musunuz, hiçbir zaman hata yapmaz. Çarpım tablosunun düzenli ve sonsuz yasalarına göre yaşayan numaralardan daha mutlusu da yok. Ne tereddüde ne de hataya yer vardır."²² Yeni düzen ile hayatın her alanının değiştiğine işaret eden ana kahraman, eski ile yeni düzen ile yaptığı karşılaştırmaları ilk kayıtlarında yoğun olarak yaparken daha sonra bu konudaki görüşleri farklılaşmaya başlar ve düşünceleri karmaşık bir hal alır.

D-403, eserin başında geçmişe bakarak yaşadığı hayatın mükemmelliğinden bahseder, ancak I-330 ile tanışmasıyla birlikte hayata bakış açısı değişir ve topluma ötekileşir. Kendi doğrularını sorgulamaya başlayan ana kahraman, hayatın bir matematiksel işleminden ibaret olmadığını savunmaya başlar. "Orijinal olmak diğerlerinin arasından sıyrılmak demektir. Buna göre orijinal olmak eşitliği ihlal etmektir... Eski çağlardakilerin aptal dilinde 'orijinal olmak' demek bizim dilimizde sadece görevini yerine getirmek demek."²³ Tek devletin belirlediği kuralların dışına çıkmayan D-403, aşkı, duygu ve hayal gücünü sorgulamaya başlar. "Fonksiyonun gerçek anlamım belirleyebilmek için limitini esas almak gerektiği ortada. Ve dünkü şu saçma sapan 'kâinatın içinde erimenin' limitinin ölüm demek olduğu da açık. Çünkü ölüm benim kâinatın içerisinde tam anlamıyla erimem demek. Buradan yola çıkarak eğer aşkı 'A' ile, ölümü de 'Ö' ile gösterirsek $A=f(\ddot{O})$, yani aşk ve ölüm..."²⁴ Kendini bulmaya ve yaşadığı hayata yabancı olamaya başlayan ana kahraman, şimdiye kadar sürdürdüğü hayatını sorgular ve yanlışları görmeye başlar, ancak bu duruma hemen alışamadığının da farkına varır ve benliğini sorgular. "Cam gibi oldum. İçimi, içimdekileri gördüm. İki tane ben vardı. Birincisi eski ben, yani D-503 diye bir numara, öteki ise..."²⁵ D-403, geçmiş, mevcut hayatı ve kendini sorgulaması kendi kendine kaldığı zamanlarda gerçekleştirir, ancak bunu yaparken de kayıtlarına devam eder ve düşüncelerini ve yaşadığı ikilemi okurlarıyla paylaşır. "Yalnızım. Daha doğrusu öteki 'ben' ile yalnızız. Koltuğa oturmuş, bacak bacak üstüne atmışım, 'oradan' bir yerden merakla benim -yine benim- yatakta nasıl kıvranıp durduğuma bakıyorum."²⁶ Kendini sürekli yalnız ve çaresiz hisseden ana kahraman benliğini bulmayan, bir kimlik kazanma çabası içerisinde toplumda gördüğü aksaklıklarıyla mücadele etmeye çalışır. "Yalnızım. Akşam. Hafif bir sis var. Gökyüzü altınimsı süt rengi bir dokuyla kaplanmış, orada, daha yukarıda ne olduğunu kim bilir? Ya benim kim olduğumu, ne olduğumu bir bilen var mı?"²⁷

Eserin birçok yerinde ana kahramanın sorgulamaları yer alır ve sonunda kimin ne olduğuna karar veremediği görülür, "Peki kim 'onlar'? Ve ben kimim: 'onlar' veya 'biz', sanki ben biliyor muyum?"²⁸ 'Ben', 'biz', 'onlar', 'öteki' kavramları eserde iç içe geçerek açıklanmaya çalışılır, ancak ana kahramanın düşüncelerin karışık olması yine bu kavramların açık bir şekilde açıklanmamasına neden olur. Eserin başında 'biz' olarak kabul edilen ana kahraman, eserin ortalarında 'ben'in sorgulanmasına ve daha sonra ise 'öteki' olarak kabul edilmesine neden olur. Ana kahramanın her zaman baktığı aynada kendini farklı olarak algılaması kendi kendisine ne kadar yabancı olduğunu açıklar.

Aynanın karşısındayım. Hayatımda ilk kez, gerçekten de hayatımda ilk kez kendimi böylesine açık-seçik, net, bilinçli olarak ve şaşırarak herhangi 'biri' gibi dışarıdan görüyorum. İşte o ben: siyah, kalemlle çizilmiş gibi düz kaşlar ve aralarında (adeta bir yara gibi) dikine bir çizgi (eskiden var mıydı, bilmiyorum). Uykusuz geçen gecenin gölgesi düşmüş çelik gibi gri gözler ve

o çeliğin ardında... Meğerse, orada ne olduğunu hiçbir zaman bilmemişim. Ve 'orada'dan (bu 'orada' aynı zamanda hem burası hem de sonsuz uzaklıktaki) kendime, o'na bakıyorum, kalemlerle çizilmişçesine düz kaşlarıyla 'o' bir yabancı, benim tanımadığım ve hayatımda ilk defa karşılaştığım biri olduğundan kesinlikle eminim. Ben gerçekmişim, ben 'o' değilim...²⁹

'Ben', 'o' ve 'biz' kavramları arasında sıkışan D-403, hayatını değiştirmek ister, ancak toplum dışına itilerek 'öteki' olacağı düşüncesiyle çaresizliğin içinde mücadele eder. Şeker'in de ifade ettiği gibi burada ayna objesi sembolik ve ilk ben'in farkına varılma nesnesi olarak kabul görür. Ancak farkına varılan ben aynı zamanda kendisine yabancılaşan ben olarak da dikkat çeker. Aynada, fiziksel özelliklerin farkındalığı bütünlüklü ben'i fark etme gibi görünse de kahramanın kendisine yabancılaşmasını ortaya koyar.³⁰ Eserde özellikle 'ben' duygusu yok edilerek toplu halde hareket etme ve 'biz' olgusunun oluşması ön plana çıkartılır. Buradaki amaç, totaliter ve matematiksel bir düzen içerisinde kişileri bireysellikten ve özgürlükten uzaklaştırmak ve birey olmasını engellemek olarak görülür. Kişi bireysellikten ne kadar hızlı koparsa, insan olmaktan da o kadar uzağa düşer ve eleştirmeyen ve sorgulamayan bir kişiye dönüşür.

Eserde bir toplumda olması gereken tüm değerler ortadan kaldırılır ve bu durum olumlu olarak gösterilmeye çalışılır. Kişilerin anne-baba olma, aile olma, âşık olma, birey olma, özgür olma, karar verme hakkı ellerinden alınır ve birey 'ben' olma duygusundan uzaklaştırılıp 'biz' olmaya yaklaştırılır. Herkesin eşit olarak gösterildiği toplumda özgürlüğün ve benliğin silindiği dikkat çeker. Bu durum özellikle eserde insanların ruhsuz olmaları ya da ruhlarının çekilmesiyle ifade bulur. Bireyin toplumda farklı görüşlere ve duygulara sahip olması ise ruhun oluşması olarak aktarılır.

-Durumunuz kötü! Galiba içinizde bir ruh oluşuyor. Ruh mu? Garip, çok eski, çoktan unutulmuş bir sözcük. Bazen 'ruh ruha', 'ruhsuzluk', 'ruh yok edici' deyimlerini kullanırsınız ama ruh oluşması... - Bu... çok mu tehlikeli, - diye mırıldandım. - Tedavi edilemez, - diye açılıp kapandı makas. - Ama... aslında, bunun özünde ne var? Bir türlü... anlamıyorum. [...] -Anlıyor musunuz, soğuk ayna yansıtır, kendinden uzaklaştırır, bu ise emer ve her şeyin bir izi kalır, sonsuza kadar. Bir zamanlar birisinin yüzünde zar zor seçilen çizgileri şimdi sonsuza kadar sizin içinizde; bir zamanlar sessizlikte bir damlama duymuştunuz, şimdi de... duyuyorsunuz.³¹

Ana kahramanın kendine özgü düşüncelere sahip olmaya başlaması ve yönetim tarafından belirlenmiş kuralları sorgulamaya başlaması yeniden ruhuna kavuşması ve 'ben' olmaya başlamasıyla anlatılırken diğer bir yandan ise toplum kurallarının dışına çıktığı için toplumdan uzaklaştırıldığı için 'ötekileştirilir'. Bahsedilen 'ötekileştirme' ise bireyin cezalandırılması olarak eserde vücut bulur. "Ve eğer Ameliyat Bölümü'nde benim adımla verirse - bırakın versin: son anda İyilikçi'nin cezalandırıcı elini hürmet ve şükranla öperim. Benim Tek Devlet'e karşı bu hakkım, cezalandırılma hakkım var ve bu hakkımdan feragat etmeyeceğim. İçimizden hiçbiri, hiçbir Numara bu tek (bu anlamda da en değerli) hakkından feragat etmemeli, buna cesaret bile etmemelidir."³²

Ana kahraman ruhuna kavuştuktan sonra hem kendini farklı hissetmeye başlar hem de toplumda artık bir yere sahip olamayacağını bildiği için ikileme düşer. Dünyayı sayılarla, matematiksel işlemlerle kavrayan biri olarak yeni bir hayata nasıl bakacağını ve yaşayacağını karar vermekte zorlanır.

İnsanlık tarihi aero misali spiraller çizerek yükselir. Daireler farklı farklıdır, altın olanlar, kanlı olanlar var, ancak hepsi de aynı biçimde, 360 dereceye bölünmüşlerdir. İşte sıfırdan ileriye: 10, 20, 200, 360 derece, sonra yeniden sıfır. Evet, sıfıra geri döndük, evet. Ama benim matematiksel düşünen aklım için açık olan bir şey var: bu sıfır, hepten başka ve yeni. Biz sıfırdan sağa gittik, sıfıra soldan geri döndük, çünkü artı sıfır yerine bizde eksi sıfır var.³³

Ana kahraman hayatını sorgularken yine alışık olduğu şekilde yeni hayatını rakamlarla açıklamaya çalışır. Toplumun dışında kaldığının bilincinde olmasıyla birlikte alacağı cezayı düşünmektense kendini ve toplumu sorgular, kendisine yabancı olan hayatı kavramaya çalışır. "Aslında tam da bizimle, şimdiyle ilgili. Evet! Bir düşünün. Cennet'teki iki kişiden bir seçim yapmaları istenir: ya özgür olmadan mutlu olmaları ya da mutlu olmadan özgür olmaları; üçüncü bir seçenek sunulmaz. Budalalar özgürlüğü seçerler, sonra ne oldu, yüzyıllar boyunca zincirlerini özlediler. Zincirlerim, anlıyor musunuz, dünyanın yazgısını. Yüzyıllar boyunca! Ve ancak biz mutluluğun nasıl geri getirilebileceğini tahmin ettik..."³⁴ Kendisinden önce yaşamış kişilerin aldığı kararları ve özellikle de yaşadığı toplumun yöneticilerin belirlediği kurallar çerçevesinde bir hayat yaşamak zorunda kalan ana kahraman bu durumun değişmesi gerektiğini düşünmeye başlar ancak ne yapacağı konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadığı için kendini hayatın içinde sıkışmış hisseder. Ana kahramanın ve yaşadığı toplumdaki kişilerin hayatı Tek Devlet anlayışı altında yöneten Velinimet adındaki tek karar vericiye tabii olduğu için Velinimet'in aldığı kararlar ve kurallarının boyunduruğu altında bir ülkede hayatın tüm alanın birden bire değişmesinin mümkün olmadığını düşünür. Bu düşünce altında ana kahraman D-403, çaresizlik içerisinde ona verilecek cezayı bekler ve eserin sonu okuyucunun görüşüne bırakılarak sonlandırılır.

Sonuç

Sonuç olarak Yevgeni Zamyatin *Biz* adlı eseriyle birey olmanın ve bireyin reddedildiği bir ülkeyi anlatarak kendi yaşadığı toplumun eleştirisini daha karamsar bir dünyanın kapılarını açarak okura sunar. Anlatılan ülkede her şey toplum içindir ve bahsedilen toplumda 'ben' kavramına yer yoktur. Farklılıkları, istek ve arzuları, insana dair ne varsa ortadan kaldırıp makineye dönüştürmeyi amaçlayan sistem, kendi belirlediği kuralları çerçevesinde bir hayatı emreder ve belirlenen yasaların dışına çıkıldığı zaman ağır cezaların işleneceğini ön görür. Bu cezaların ağırlığı altında ezilen toplum, belirlenen kurallara bağlı ve çizginin dışına çıkmayan olarak gösterilir.

Anlatılan ülkedeki insanların hayatı tıpkı makinelerin çarkı gibi işler ve bu nedenden dolayı kuralların dışına çıkan biri olduğu zaman çarkın bir parçası zarar görebileceği düşüncesiyle hemen toplumun dışına itilir ve ötekileştirilir. Çünkü insanlar robotlaştıkları oranda sistem başarılı sayılır ve sistemin başarısız olması kabul edilmeyecek bir durumdur. 'Ben' ifadesinin tamamen yok edildiği eserde 'birlik olmak', 'birlikte hareket etmek' ön plana çıkartılır. O nedenle kitabın başlığında yer alan 'Biz' ifade okur için daha etkili bir durumu oluşturur. Bu başlık ile eserde anlatılan kişiler, bireysel farklılıklarıyla değil biz olarak algılanır ve öyle de yaşamalıdır. Bahsedilen toplumdaki herkes bir makinenin parçası gibi olmalı ve hareketleri birbiriyle uyumlu bir şekilde olmalı. Bunu sağlayan bir toplumda ancak istediği her kuralı kişilere sorgulamadan kabul ettirebilir ve düşünmeyen bir toplum yaratılabilir.

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

- ¹ Gürdal Ülger, "Ütopyadan Distopyaya". Editör: Gürdal Ülger, *Distopya: Hayal ile Gerçek Arasında - Distopik Yaşam Temsilleri*, (İstanbul, Aya Kitap: 126, Aya Kitap, 2018) ss. 9-27.
- ² Bkz. D. Michael Gordin, - Helen Tilley - Gyan Prakash. "Mekân ve Zamanın Ötesinde Ütopya ve Distopya". Derleyenler: Michael D. Gordin - Helen Tilley - Gyan Prakash. *Ütopya / Distopya: Tarihsel Olasılığın Koşulları*. Çevirenler: Esmâ Kartal - Cem Kayalığıl - Ayşegül Turan, (İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları: 144, Koç Üniversitesi Yayınları, 2017) s. 7.
- ³ Emrah Atasoy, "Ütopyacılık, Ütopya ve Distopya Üzerine Genel ve Eleştirel Bir Bakış". Yayına Hazırlayan: Taşkın Takış, *Distopya, Doğu Batı - Düşünce Dergisi*, Ankara, Yıl: 20, Sayı: 80, Doğu Batı Yayınları, Şubat / Mart / Nisan 2017, s. 61.
- ⁴ Kadir Sarnaslan, "Yevgeny Zamyatin'in Biz ve George Orwell'un Bin Dokuz Yüz Seksen Dört Adlı Romanlarındaki Metinlerarası İlişkiler". *Social Science Studies*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2018, ss. 289-290.
- ⁵ Zehra Güven Kılıçarslan, "The Concept of 'Otherness' in the Book of Dede Korkut and the Lais of Marie de France", *International Social Sciences Studies Journal*, Volume: 7, Issue: 76, 2021, s. 209.
- ⁶ Hüseyin Kandemir, "Gelecekte Notlar: Yevgeniy Zamyatin ve Biz". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2009, s. 139.
- ⁷ Michéle Riot Sarcey, - Thomas Bouchet - Antoine Picon. *Ütopyalar Sözlüğü*. Çeviren: Turhan Ilgaz, İstanbul, Sel Yayıncılık: 201, Sel Yayıncılık, 2003, s. 132.
- ⁸ Deniz Kurtyılmaz, *Ütopya, Karşı-Ütopya ve Modernite*. İstanbul, Dün Bugün Yayın Yayınları, 2020, s. 56.
- ⁹ Gizem Özdel, "Foucault Bağlamında İktidarın Görünmezliği ve 'Panoptikon' ile 'İktidarın Gözü' Göstergeleri". *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, Volume: 2, Issue: 1, Ocak 2012, s. 23.
- ¹⁰ Jeremy Bentham, *Panoptikon - Gözün İktidarı*. Çevirenler/Hazırlayanlar: Zeynep Özarslan, Barış Çoban, İstanbul, Su Yayınları, 2016, s. 12.
- ¹¹ Ümmühan Kaygısız, "Panoptikon: Demokrasi Ekseninde Realiteden Kurgusala Doğru Bir Bakış". Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 22, Sayı: 15, Özel Sayı, 2017, s. 2076.
- ¹² Yevgeni İvanoviç Zamyatin, *Biz*. Çevirenler: Fatma Arıkan - Serdar Arıkan, İstanbul, İthaki Yayınları: 786, Dördüncü Basım, İthaki Yayınları, 2015, s. 12.
- ¹³ Ibid, s.30-31.
- ¹⁴ Ibid, s. 21.
- ¹⁵ Ibid, s. 15.
- ¹⁶ Cengiz, Emine. "Zamyatin'in "Biz" (Mıy) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme". Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences, Sayı: 19 (4), 2021, s 260.
- ¹⁷ Ibid, s. 42.
- ¹⁸ Ibid, s. 23.
- ¹⁹ Ibid, s. 28.
- ²⁰ Ibid, s. 53-54.
- ²¹ Ibid, s. 69-70.
- ²² Ibid, s. 74.
- ²³ Ibid, s. 37-38.
- ²⁴ Ibid, s. 141.
- ²⁵ Ibid, s. 64.
- ²⁶ Ibid, s. 71-72.
- ²⁷ Ibid, s. 72.
- ²⁸ Ibid, s. 152.

²⁹ Ibid, s. 67.

³⁰ Bkz. Özgü Şeker, "Distopya ve Posthümanizm: Zamyatin'in Biz Adlı Romanında Ben, Biz ve Ötesi". Editörler: Metin Toprak - Güvenç Şar. *Ütopya Edebiyat - Edebiyatta Ütopya*. İzmit, Umuttepe Yayınları: 278, Felsefe Dizisi: 6, Umuttepe Yayınları, 2019, ss.162-163.

³¹ Ibid, s. 94-95.

³² Ibid, s. 120.

³³ Ibid, s. 122.

³⁴ Ibid, s. 69.

Kaynakça

- Atasoy, E. "Ütopyacılık, Ütopya ve Distopya Üzerine Genel ve Eleştirel Bir Bakış". Yayına Hazırlayan: Taşkın Takış, *Distopya, Doğu Batı - Düşünce Dergisi*, Ankara, Yıl: 20, Sayı: 80, Doğu Batı Yayınları, Şubat / Mart / Nisan 2017, ss. 55-71.
- Bentham, J. *Panoptikon - Gözün İktidarı*. Çevirenler/Hazırlayanlar: Zeynep Özarslan, Barış Çoban, İstanbul, Su Yayınları, 2016.
- Cengiz, E. "Zamyatin'in "Biz" (Mıy) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme". Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, *Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences*, Sayı: 19 (4), 2021, ss. 259-274.
- Gordin, D. M. & Tilley, H. & Prakash, G. "Mekân ve Zamanın Ötesinde Ütopya ve Distopya". Derleyenler: Michael D. Gordin - Helen Tilley - Gyan Prakash. *Ütopya / Distopya: Tarihsel Olasılığın Koşulları*. Çevirenler: Esmâ Kartal - Cem Kayalığıl - Ayşegül Turan, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları: 144, Koç Üniversitesi Yayınları, 2017, ss. 7-22.
- Güven Kılıçarslan, Z. "The Concept of 'Otherness' in the Book of Dede Korkut and the Lais of Marie de France", *International Social Sciences Studies Journal*, Volume: 7, Issue: 76, 2021, ss. 209-214.
- Kandemir, H. "Gelecekte Notlar: Yevgeniy Zamyatin ve Biz". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2009, ss. 137-144.
- Kaygısız, Ü. "Panoptikon: Demokrasi Ekseninde Realiteden Kurgusala Doğru Bir Bakış". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 15, Özel Sayı, 2017. ss. 2073-2094.
- Kurtyılmaz, D. *Ütopya, Karşı-Ütopya ve Modernite*. İstanbul, Dün Bugün Yayın Yayınları, 2020.
- Özdel, G. "Foucault Bağlamında İktidarın Görünmezliği ve 'Panoptikon' ile 'İktidarın Gözü' Göstergeleri". *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, Volume: 2, Issue: 1, Ocak 2012, ss. 22-29.
- Sarcey, M. R. & Bouchet, T. & Picon, A. *Ütopyalar Sözlüğü*. Çeviren: Turhan Ilgaz, İstanbul, Sel Yayıncılık: 201, Sel Yayıncılık, 2003.
- Sarıaslan, K. (2018). "Yevgeniy Zamyatin'in Biz ve George Orwell'un Bin Dokuz Yüz Seksen Dört Adlı Romanlarındaki Metinlerarası İlişkiler". *Social Science Studies*, Cilt: 6, Sayı: 1, 2003, ss. 288-301.
- Şeker, Ö. "Distopya ve Posthümanizm: Zamyatin'in Biz Adlı Romanında Ben, Biz ve Ötesi". Editörler: Metin Toprak - Güvenç Şar. *Ütopya Edebiyat - Edebiyatta Ütopya*. İzmit, Umuttepe Yayınları: 278, Felsefe Dizisi: 6, Umuttepe Yayınları, 2019, ss. 157-182.
- Ülger, G. "Ütopyadan Distopyaya". Editör: Gürdal Ülger, *Distopya: Hayal ile Gerçek Arasında - Distopik Yaşam Temsilleri*. İstanbul, Aya Kitap: 126, Aya Kitap, 2018, ss. 9-27.
- Zamyatin, Y. İ. *Biz*. Çevirenler: Fatma Arıkan - Serdar Arıkan, İstanbul, İthaki Yayınları: 786, Dördüncü Basım, İthaki Yayınları, 2015.

Uluslararası İndeksler/International Indexes

Index Copernicus: Indexed in the ICI Journal Master List 2018 Kabul Tarihi /Acceptance Date: 11 Dec 2019

MLA International Bibliography: Kabul Tarihi /Acceptance Date : 28 Oct 2019

DRJI Directory of Research Journals Indexing: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 14 Oct 2019

EuroPub Database: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 26 Nov 2019

Acla Journals: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 30 Ara 2021

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support